

¹Муминов Ә.Қ. , *¹Дюсенов Б.Д.

¹Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹bagdat75@inbox.ru, ¹muminov9703@yahoo.com

АЗ-ЗАМАХШАРИДІҢ «МҰҚАДДАМАТ ӘЛ-АДАБ» СӨЗДІГІНІҢ ЖОШЫ ҰЛЫСЫ КЕЗЕҢІНДЕГІ НҰСҚАЛАРЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада Хорезмшахтар дәуірінде (1097–1231) өмір сүрген Әбу-л-Қасым Махмуд ибн ‘Омар ибн Мұхаммед Аз-Замахшаридің «Мұқаддамат әл-адаб» шығармасының жазылуы, нұсқалары, сақталуы, лексикалық қоры және т.б. мәселелері қарастырылған. Әсіресе «Мұқаддамат әл-адаб» шығармасының Жошы ұлысында көшірілген нұсқалары салыстырылып, олардың сақталуы туралы мол мағлұмат берілді. *Мақала мақсаты* – Жошы ұлысы дәуірінде көшірілген «Мұқаддамат әл-адаб» нұсқаларын ғылыми айналымға енгізу, олардың тілдік, мәдени, тарихи маңызын айқындау. *Міндеттер* – сөздіктің жазылу тарихын сипаттау; Жошы ұлысы кезеңінде тараған көшірмелерін анықтап, сипаттау; араб, парсы және түркі тілдік қабаттарын салыстыра талдау; көшірме дәстүрі мен аударма тәсілдерін айқындау; Алтын Орда мен Мәмлүк мемлекеттеріндегі лексикографияға ықпалын бағамдау. *Ғылыми жаңалығы* – Жошы ұлысы кезеңінде қыпшақ тілінде көшірілген «Мұқаддамат әл-адаб» нұсқаларының тілдік ерекшеліктері алғаш рет жүйеленіп, олардың Құран аудармалары дәстүрімен сабақтастығы дәлелденді. Сонымен қатар, қолжазбалардың таралу географиясы (Хорезм, Сарай, Сарайшық, Жент, Қырым, Каир және т.б.) нақты деректермен анықталды. *Зерттеу әдістері* – деректанулық талдау, салыстырмалы-тарихи әдіс, лексикологиялық және палеографиялық сипаттау. *Нәтижелері* – «Мұқаддамат әл-адаб» сөздігінің қыпшақ тіліндегі нұсқалары Алтын Орда кезеңінде кең таралғаны, олардың тілдік құрамы ортағасырлық түркі тілдерінің дамуы мен ислам өркениетінің ықпалын айқын көрсететіні анықталды. Сөздік қоры негізінен түркілік лексемалардан тұрып, қыпшақ тілі Алтын Орда дәуірінің негізгі әдеби және ресми тілдерінің бірі болғанын дәлелдейді.

Алғыс: Мақала BR24993173 «Қазақстан тарихы бойынша иллюстрацияланған өмірбаяндық энциклопедия жазу» ғылыми жобасын орындау аясында жазылған.

Кілт сөздер: ортағасыр, Жошы ұлысы, аз-Замахшари, түркі тілдері, Сарай, Сарайшық, сөздіктер

Кіріспе

Шығыстану ғылымында «Түркі тілдерінің орта дәуірі (X – XV ғғ.)» деп аталатын кезең қазіргі түркі тілдерінің қалыптасып, ортақ әдеби тіл пайда болған дәуір. Орта түркі дәуірі іштей екі кезеңге бөлінеді: Қараханидтер дәуірі (XI-XII ғғ.) және Моңғолдар дәуірі (XIII-XV ғғ.). Белігілі ғалым А.Н. Самойловичтің топтамасы бойынша бұл әдеби тіл үш кезеңді басынан өткізген: а) Қараханидтер династиясына бағынып тұрған түріктердің әдеби тілі (орталығы – Қашқар қаласы, IX – XII ғғ.); ә) Оғыз-қыпшақ тайпаларының тілінде қолданылған әдеби тіл (орталығы – Сырдарияның төменгі ағысы мен Хорезм өлкесі, XII – XIV ғғ.); б) Шағатай (Шыңғыс ханның екінші ұлы) ұлысында (Хорезм, Батыс және Шығыс Түркістан, Мауреннахр) тұратын түріктердің әдеби тілі (орталығы – Құлжа қаласы, XV – XVI ғғ.) (Самойлович, 2005: 939).

Қарахандар әулеті билеген кезеңде ұйғыр-қарлұқ тайпаларының тілі дамып жетіліп, оғыз тілдері де өз әсерін тигізген. Оғыз-қыпшақ тілінде сөйлеген тайпалар Сырдарияның төменгі ағысынан бастап, Алтын Орда арқылы Мысыр еліне дейінгі аралықты қамтыған.

Алтын Орда мемлекеті сол дәуірде экономикалық-әлеуметтік тұрғыдан дамып жетілген жетекші елдердің қатарында болды. Шыңғыс ханның (1155–1227) бірінші әйелінен Жошы,

Шағатай, Өгедей, Тулуй (Төле) деген төрт ұлы болған. Шыңғыс хан өз дәуірінде қалыптасқан халықтық әдет-ғұрыпқа сай жаулап алған аймақтарды ұлдары мен басқа да туыстарына мұра ретінде көзі тірісінде-ақ үлестіріп, енші берді (Бартольд, 1900: 421). Алдымен үлкен ұлы Жошыға (1182–1227) ұлыс және жұрт ретінде қарамағындағы жердің батыс өңірлерін берді. Бұл жерлердің негізгі бөлігі Дешті Қыпшақ деп аталатын еді. Алайда Жошының тірі кезінде Дешті Қыпшақ толық оның иелігінде болмады, оның көп бөлігін әлі де жаулап алу керек еді (Греков., Якубовский, 1950: 57]. Жошы әкесі Шыңғыс ханнан алты ай бұрын, яғни 1227 жылдың ақпанында қайтыс болды. Шыңғыс хан өзінің өмірден өткен ұлы Жошы басқарған ұлысты немересі, яғни Жошының үлкен ұлы Бату ханға (1205–1255) берді. Бату хан Жошы ұлысының ханы болып жарияланғаннан кейін қысқа уақыт ішінде Шыңғыс ханның өзі де қайтыс болды (Сафарғалиев, 1960: 19).

Жошының ұрпақтары билік құрған бұл үлкен мемлекет Дешті Қыпшақтың ұлан-ғайыр жері және оған жақын орналасқан бірқатар аймақтар шығыс деректерінде (араб, парсы, түркі) «Жошы ұлысы» немесе «Көк Орда» деп аталды. Орыс жылнамаларында көбінесе «Алтын Орда» деп аталған болатын. Бұл мемлекетті орыс тарихшылары неге «Алтын Орда» деп атағандығы туралы нақты мәлімет жоқ (Греков, Якубовский, 1941: 41). «Алтын Орда» атауы алғаш рет орыс жылнамаларының ішіндегі XVI ғасырға тиесілі «Исторія о казанскомъ царствѣ (Казанскій летописецъ)» атты жылнамада кездеседі (Исторія о казанскомъ царствѣ, 1903: 19).

Алғашқы іргетасын Жошы хан қалап, Бату хан негізін салған, дүниежүзі тарихында ауқымды мемлекет болып қалыптасып, өзіндік орынға ие болған бұл мемлекетті «Жошы ұлысы» деп атау өте орынды болар еді. Атақты шығыс ойшылы Ибн Халдун (ابن خلدون, 1332–1406): «Татарлар (моңғолдар) құрған екі мемлекет бар. (Біріншісі) Хулаку ұлысы (بنی هولاكو). Олар Бағдат қаласын бағындырып, Ирактағы Ислам тағын жаулап алды. Осында олар таққа ие болды. Парсы, Хорасан, Мауараннаһр елдері оларға бағынды. (Екіншісі) Шыңғыс ханның ұлы Жошы ханның ұлысы (بنی دوشی خان). Олардың мемлекеті солтүстіктен Хорезмге ұласады, шығыс жағы Қырымға дейін, оңтүстік жағы Константинопольмен шекаралас, батыс жағы Булғар жеріне дейін ұштасады» – дейді (Ибн Халдун ‘Абд әр-рахман, 2000: 492).

Сондықтан Шыңғыс хан ұрпақтары құрған мемлекеттерді оның негізін салған ұлдарының атымен «Жошы ұлысы», «Шағатай ұлысы», «Хулаку ұлысы» деп атау тарихи жақтан лайықты болар еді. Сонымен қатар, шығыс тарихи дереккөздерінде Шыңғыс хан ұрпақтары негізін қалаған мемлекеттер үшін қолданылатын «Ақ Орда», «Көк Орда», «Боз Орда» секілді атауларды тарихи тұрғыдан термин ретінде қалыптастыру маңызды деп есептейміз (Сабитов, Кушкумбаев, 2013: 65).

Жошы ұлысының билеушісі Берке хан (1209–1266), одан кейін Өзбек хандар (1280–1341) мұсылмандықты қабылдап, Ислам дінін мемлекеттік дін деңгейіне көтеруі ұлысқа жаңа бір серпін әкелді. Соның арқасында мемлекеттің сауда-экономикалық жағдайымен қатар қалалық мәдениет те қарқынды дами бастады, қалалар «шығыстық сипатқа» ие болды (Васильев, 2007: 13, 20, 27).

Жошы ұлысы аумағындағы халықтың басым бөлігі қыпшақтар еді. Сондықтан да бұл аумақ Дешті Қыпшақ, яғни парсы тілінен аударғанда «Қыпшақ даласы» деп аталды. Бұл өңірде моңғолдардың саны аз болды. Мәмлүктер тарихшысы Ибн Фазл-Аллаһ әл-Омари (الله العمري ابن فضل, 1301–1349) бұл аумақтың басым бөлігінде қыпшақтар мекендегенін былай деп жазады: «Бұл мемлекет (Алтын Орда) ертеде қыпшақтардың отаны болған. Бірақ оларды татарлар (моңғолдар) басып алды және қыпшақтар оларға тәуелді болды. Кейін татарлар қыпшақтармен араласып, туыстық қатынастарын нығайта түсті. Осылайша татарлар толығымен қыпшаққа сіңіп кетті» (Камалов, 2016: 55).

Танымал түркітанушы Э.Н. Наджиптің пікірінше, Алтын Орданың ресми тілі қыпшақ тілі болды. Сонымен қатар, ресми құжаттар мен хан жарлықтарында оғыз-түркімен тайпалары тілінің әсері байқалып отыратын (Наджип, 2007: 155). Жошы ұлысында қолданылған ресми тіл туралы кейінгі кезде кеңінен зерттеу жұмысын жазып жүрген татар ғалымы Л.Ф. Абзаловтың пікірінше, Жошы ұлысының қалыптасуы мен дамуының алғашқы кезеңдерінде моңғол тілі саяси беделі жағынан негізгі ресми тіл болуымен қатар ұйғыр тілі де қолданыста болды. Соның әсерінен түркі тілінің қолданыс аясы кеңейе түсті. Артынша түркі тілі моңғол тілін ресми іс қағаздарын жүргізу жүйесінен ығыстырып шығарды. Мемлекеттің қалыптасуының алғашқы кезеңдерінде басталған бұл процесс оның ең гүлдену дәуірінде аяқталды. Жошы ұлысының ресми жазба тілінің қалыптасуы ескі ұйғыр және жергілікті қыпшақ-оғыз тілдік элементтеріне негізделген. Бұл тілде араб-парсы сөздерінің саны аз болды. Жошы ұлысының негізгі көпшілік бөлігіне түсінікті тіл осы еді (Абзалов, 2011: 121-123).

Жошы ұлысында әдеби тіл екі орталық қалалардың негізінде дамыды. Біріншісі – Сарай қаласы, екіншісі – Хорезм қаласы. Осы екі әдеби орталықта көптеген көркем туындылар жазылды. Жошы ұлысының астанасы Сарай қаласында жазылған шығармаларда оғыз-қыпшақ, қыпшақ-оғыз тілдік элементтер басым болса, Хорезм жерінде жарық көрген жазба жәдігерлерде қарлұқ-оғыз-қыпшақ тілдік элементтер басым хорезмдік тіл болды. Әрине, Жошы ұлысындағы әдебиет ежелгі түркі және мұсылман шығыс әдебиетінен нәр алғаны белгілі. Сонымен қатар, Қарахандар әулеті кезеңінде өмір сүрген Махмұт әл-Қашғари, Жүсіп Баласағұни, Ахмет Йүгнеки сияқты ғұламалардың идеяларын Жошы ұлысындағы ақын-ғұламалар өз еңбектерінде әрі қарай дамытып, жекелеген образдарды қайта сомдады (Алтын Орда әдебиеті, 2022: 6, 8). Осылайша түркі тілі бір кезеңнен келесі кезеңге дәстүр сабақтастығы негізінде жалғасты.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмысының негізгі материалы ретінде XII–XV ғасырлар аралығында тараған Аз-Замахшаридің «Мұқаддamat әл-адаб» сөздігінің әртүрлі нұсқалары алынды. Оның ішінде Хорезмде, Жошы ұлысы аумағында (Сарай, Сарайшық, Жент), сондай-ақ Мәмлүк мемлекетінде (Каир) көшірілген қолжазбалар, олардың каталогтары мен ғылыми сипаттамалары басты дереккөз ретінде қарастырылды. Сонымен қатар, Н.Н. Поппе, З. Исламов, Н. Йүже, З.В. Тоған сияқты ғалымдардың басылымдары мен аудармалары, сондай-ақ «Диуан лұғат ат-түрік», «Кодекс Куманикус» секілді салыстырмалы жазба ескерткіштер пайдаланылды.

Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды. Қолжазбалардың шығу тегі, көшірілген уақыты мен көшірушілерді анықтау үшін деректанулық талдау әдісі, әртүрлі нұсқадағы лексикалық қабаттарды салыстырып, олардың ортақтығы мен айырмашылығын айқындау салыстырмалы-тарихи әдіс, сөздіктің араб, парсы, түркі, моңғол тілдеріндегі қабаттарын айқындап, қыпшақ тілдік элементтерін жеке қарастыруда лексикологиялық талдау әдісі, қолжазбалардың жазу стилі, каллиграфиялық ерекшеліктері, көшірмелердегі хашиялар мен колофондық мәліметтерді саралау үшін палеографиялық сипаттау әдісі, «Мұқаддamat әл-адаб» сөздігін Құранның жолма-жол аударма дәстүрімен салыстырылу бағытында интертекстуалдық талдау әдісі және т.б. әдістер иіні мен ретіне қарай қолданылды. Осы әдістердің нәтижесінде сөздіктің Жошы ұлысы кезеңіндегі таралу ауқымы, оның лексикалық қоры мен түркі тілдерінің дамуына қосқан үлесі жан-жақты айқындалды.

Талқылау

Жошы ұлысы дәуірінде Дешті Қыпшақ аумағында бірталай атақты ғұлама ғалымдар, дарын иелері көптеген құнды еңбектер жазып қалдырды. Олардан қалған жазба ескерткіштер

сол дәуірдің мәдениеті мен тарихын, тілі мен дәстүрін және ақыл-ой деңгейін айқын көрсетеді.

Жошы ұлысы дәуіріндегі әдебиеттің маңызды бір тұсы бұл дәуірдегі көркем әдебиет, негізінен екі түрлі болды. Біріншісі, аударма-нәзиралық шығармалар болса, екіншісі – төлтума әдебиет (Қыраубаева, 1988: 15). Бұл пікірді қолдап, тереңірек зерттеулер жүргізген ғалым Т. Қыдыр мынадай тұжырым жасайды: *«Қарахандықтар билігі кезіндегі шығармалар тек түркілік рухта туып, шайырлық шеберліктің арқасында дүниеге келген болса, Алтын Орда тұсында бой көрсеткен еңбектерде аударма саласы басымдау... (Олар) араб, парсы дүниесін сол қалпында тәржімалаған жоқ, оған түркілік рух беріп, жан бітірді»*(Қыдыр, 2018: 29).

Сондықтан да, Жошы ұлысы дәуірінде дүниеге келген жазба ескерткіштердің сөздік қорын нақтылап, сөздігін құрастырып, аударма тәсілдері мен тілдік ерекшеліктерін зерттеу аса маңызды деп білеміз.

Хорезмшахтар дәуірінде (1097–1231) өмір сүрген Әбу-л-Қасым Махмуд ибн ‘Омар ибн Мұхаммед аз-Замахшаридің (أبو القاسم محمود بن عمر الزمخشري, 1075–1144) «Мұқаддamat әл-адаб» (مقدمة الادب) сөздігінің түркі тіліндегі кейбір нұсқалары Алтын Орда дәуірінде қыпшақ тілінде жазылған ең ескі сөздік ретінде бағаланып отыр. Бұл жазба ескерткіш кейбіреулері араб, парсы, түркі, моңғол тілдерінің сөздігі болып құрастырылған. Сондықтан аталмыш сөздік Жошы ұлысы кезінде қолданылған қыпшақ тілін айқындауда негізгі іргетас материал деп атасақ та болады.

Ортағасырлық танымал теолог және араб филологиясының білгірі Әбу-л-Қасым Махмуд ибн ‘Омар ибн Мұхаммед аз-Замахшари 1075 жылы Змукшир (Замахшар) ауылында (қазіргі Түркіменстан аумағында, жергілікті халық Измихшир деп айтады) кедей отбасында дүниеге келген. Әкесінің қамқорлығымен сауат ашып, Құран оқуды үйренеді. Көркем жазу – хат өнерін үйрететін (куттаб) мектепте тәлім алады. Бала кезінде аяғы шолақ болып қалғаны үшін ағаш протез киіп жүрген. Әкесі мүгедек баласына тігіншілік кәсібін үйретуді қалаған, бірақ ол қалаға, яғни Хорезм астанасы Үргенішке алып баруын өтінеді. Жасөспірім аз- Замахшари ел астанасында көркем жазудың (құсни хат) арқасында жұмыс табады. Аз- Замахшаридің қалған өмірі ел астанасы Үргенішпен байланысты, тіпті алыс сапарларға шықса да, үнемі осы қалаға қайта оралып отырған. Үргеніште қайтыс болып сонда жерленеді (Халидов, 1991: 74).

Ғылымға сіңірген еңбегі үшін оған «Араб пен ажам елінің ұстазы» (أستاذ العرب والعجم), «Хорезм мақтанышы» (فخر خوارزم) деген лақап аттар берілген (Бартольд, 1900: 542). Ислам әлемі үшін қасиетті қала Меккеде көп уақыт тұрақтап, рухани ілімдерді терең меңгергені үшін оны «Алланың көршісі» (جار الله) деп те атайды (Халидов, 1965: 4).

Дереккөздерде оның аталары туралы мәлімет жоқтың қасы. Әкесі Омар кедей болып Змукшир (Замахшар) ауылының имамы болған. Балалық шағы жоқшылық пен кедейлікте өтсе де, тақуалық жолын таза ұстаған. Исламның шариғат амалдарын бекем ұстайтын отбасы ортасында тәрбие алған. Ол анасының тақуалығы мен мейрімділігін ерекше бағалайтын. Тіпті, жануарларға өте мейірімді болғанын еске алады. Аяғының шолақ болып қалуына байланысты мынадай әңгіме де бар: «бала кезінде құстардың аяғына жіп байлап ұшыруды қызық көріп, бірде жіпті қатты тартқанда құстың аяғы жұлынып кетеді. Мұны көрген анасы оған қатты ренжиді. Осы оқиғадан соң бір аяғы шолақ болып қалған» (Исломов, 2019: 24).

Аз-Замахшари Хорезм, Бұхара, Бағдат, Мекке секілді ғылым ордаларында өз заманының көптеген атақты ғұламаларынан тәлім алады. Бұларды жекелеп атап өтетін болсақ, Хорезмде Әбу Мудар Махмуд ибн Жарир ад-Даббиден (أبو مضر محمود بن جرير الضبي, қ.б.ж. 507/1113) «Наху» және «Лұғат» ілімін үйренген. Ал араб тілінің білгірі, атақты ғалым Сibaуайхтің (سيبويه, 752-796) «Сарф» іліміне қатысты кітабын Әбу Бәкір ‘Абдуллаһ ибн Талха әл-Йабиридан (أبو بكر عبد الله بن طلحة اليابري, қ.б.ж. 518/1125) оқиды. Бағдат қаласында оқып

жүріп, Әбу Мансур ибн Әби Тахир әл-Лұғауидан (أبو منصور بن أبي طاهر اللغوي, қ.б.ж. 540/1145) ижазат алады. Бұхарада Әбу-л-Хаттаб Насир ибн Абдуллаһ ибн әл-Батырдан (أبو الخطاب ناصر (بن عبد الله بن البطر) хадис ілімі бойынша сабақ алады (‘Абхари, 2014: 65-70). Сонымен қатар, аз-Замахшаридің өзі де көптеген шәкірттерге сабақ беріп, олардың ғалым болып қалыптасуына үлкен үлес қосады.

Аз-Замахшари өлең (назм – поэзия) немесе қара сөз (наср – поэма) түрінде араб тілінде жазған көркем әдеби туындыларынан бөлек, тіл, әдебиет, философия, тарих және басқа да ғылым салаларына қатысты елуден астам ғылыми еңбектің авторы. Аз-Замахшаридің қазіргі заманда ғылыми айналымда аталып жүрген еңбектерінің тақырыптық тізімі мен санын мынадай кестеде көруге болады (кесте 2) (Халидов, 1991: 555-556).

Кесте 1 - Аз-Замахшари еңбектерінің тақырыптар бойынша тізімі мен саны

Р/с	Аз-Замахшари еңбектерінің тақырыптары	Саны
1	Араб тілі грамматикасы	10
2	Лексикография	8
3	Әдебиет/поэзия	7
4	Әдеби-дидактикалық шығармалар	8
5	Фольклор	2
6	География	1
7	Тәпсір	1
8	Ислам құқығы/фиqh	2
9	Ислам тарихы	4
10	Басқа	12
	Жалпы:	55

Бұл тақырыптағы еңбектердің біразы қазіргі заманға дейін жеткен. Бұдан бөлек, аты белгілі, бірақ әлі табылмаған еңбектері де баршылық (Рустамов, 1971: 10-12). Оның соңғы кезде жарық көрген ғылыми еңбектері мен көне дереккөздерде аты аталған, бүгінгі күні әртүрлі кітапхана қорларында сақтаулы тұрған 84 шығармасының аты белгілі (‘Абхари, 2014: 84-116).

Зерттеу нәтижелері

Аз-Замахшаридің танымал шығармаларының арасында әлемдік қорларда жүздеген данамен тараған құнды еңбектерінің бірі «Мұқаддамат әл-адаб» сөздігі. «Мұқаддамат әл-адаб» шығармасы танымалдығы жағынан ең әйгілі туынды. Аз-Замахшари бұл еңбегін Хорезмшахтар билеушісі Әбу-л-Музаффар Атсыз ибн Хорезмшахқа (أبو المظفر أئسز بن خوارزم شاه, 1197–1156) арнаған.

Аз-Замахшаридің «Мұқаддамат әл-адаб» шығармасының атауы араб тілінде «Мұқаддамат» (مقدمة) және «әл-адаб» (الأدب) деген екі сөзден құралған. «Мұқаддамат» сөзін арабшадан аударғанда алдыңғы жақ, алғы сөз, кіріспе, алғы шарт деген мағынаны береді (Арапша-қазақша сөздік, 2016: 590). «әл-Адаб» ғылымында араб поэзиясы мен поэтикасы, араб тайпаларының тарихы мен шежіресі, шешендік өнері қамтылған. IX ғасырдан бастап, оған этика, философия және жаратылыстану ғылымдарына қатысты білімдер де енгізілді (Адаб, 1962: 79). Бұл термин негізінен көркем әдебиеттің, әсіресе, поэзияның үлгілері жинақталған жанрды білдіреді. Сондай-ақ, оған Құран мен сүннеттен алынған үзінділер де енген. Кейінірек ол әртүрлі ғылым салаларынан алынған терминология мен шығарма үлгілері арқылы байытылды (Смирнов, 2001: 15). Ортағасыр араб әдебиеті ретінде қалыптасқан «Адаб» ғылымы араб әдебиеті, философия, логика, риторика, араб филологиясы

және т.б. да салаларды қамтыған үлкен бір ғылыми бағыт болып қалыптасты.

Аз-Замахшаридің «Мұқаддамат әл-Адаб» сөздігі атауының алғашқы бөлігінде қолданылған «Мұқаддамат» сөзі екі түрлі қолданысқа ие. Академик А. Рустамов (1931–2023) пен бұл сөздікті зерттеуші филолог ғалым З. Исламов өз зерттеу жұмыстарында бұл жазба ескерткіш атауының алғашқы бөлігін «Мұқаддамат» түрінде қолданады (Исламов, 2002).

А. Рустамов 1971 жылы жарық көрген «Махмуд Замахшарий» атты еңбегінде аз-Замахшари туындыларын санай келе, аталған кітапты «Мұқаддамат әл-адаб» деп пайдаланған (Рустамов, 1971: 10). З. Исламов та А. Рустамов секілді «Мұқаддамат» үлгісін қолданған (Исламов, 2019: 102). Бұл ғалымдар өз еңбектерінде не үшін «Мұқаддамат» сөзін қолданғанын түсіндірмеген.

Ал, екінші топ ғалымдар «Мұқаддимат» деп қолданады. Бұл еңбекті алғаш рет 1844 жылы баспадан шығарған шығыстанушы Иоганн Готфрид Ветцштейн (Johann Gottfried Wetzstein, 1815–1905) нұсқасында (Wetzstein, 1844), лингвист ғалым Н.Н. Поппе (Nicholas N. Poppe, 1897–1991) 1938 жылы баспадан шыққан орысша баспасында (Поппе, 1938), А.У. Тоғанның Хорезм тіліндегі нұсқасының баспасында кітаптың атын «Мұқаддимат» деп көрсеткен (Тоған, 1951).

Сөздік зерттеуші әйгілі ғалым Ибн Манзурдың (ابن منظور, 1232–1311) «Лисан әл-араб» (لسان العرب) атты сөздігінде «Мұқаддимат» сөзі туралы мынадай мәліметтер келтірілген. Мұнда бұл сөзге «әскердің алдыңғы шебі» (مقدمة الجيش), «алға шығу», «бастап жүру» деген мағына береді. Бұл сөз астарлы (метафоралық) мағынада (مقدمة الكتاب – кітап кіріспесі), (الكلام مقدمة – сөз басы) секілді барлық нәрседе қолданылған. Бұл мысалдардың барлығында «د – дәл» әрпі «و – кәсра» харакатымен, яғни «Мұқаддимат» түрінде берілген. Ал «Мұқаддамат» тұлғасында тұрғанда «د – дәл» әрпі «و – фатха» харакатымен қолданылады. Ол кезде сөйлемнің мағынасы ауысады немесе сөздің жазылу формасы өзгереді. Оған Ибн Манзур арнайы мысалдар келтірген: مقدمة الإبلو الخيل – тұңғыш рет төлдеген немесе ұрықтанған түйе мен жылқы, مقدمة العين – маңдай секілді тіркестерде қолданылады (Ибн Манзур, 1985: 3554).

Классикалық еңбектерде «Мұқаддимат» сөзін қолдану екі түрлі көріністе кездеседі: 1) «Мұқаддимат әл-китаб» (Кітаптың кіріспесі) – бұл бөлімде мұсылман қолжазбаларына тән дәстүр бойынша әуелі Аллаға мадақ, сосын пайғамбарға (с.ғ.с.) салауат айтылып, жазылып отырған еңбектің атауы, жазылу себебі, тақырыбы, мақсаты, маңызы, негізгі бөлімдері мен мазмұны таныстырылады. Сонымен қатар, ол кімге арналғаны, жазу барысында қолданылған әдістер мен кездескен қиындықтар туралы да айтылады. 2) «Мұқаддимат әл-‘илм» (Ғылымның кіріспесі) – мұнда жазылып отырған еңбектің қай ғылым саласына тиесілі екендігі анықталып, оның тақырыбы, мақсаты, пайдасы және негізгі ұғымдары баяндалады.

VIII ғасырдың екінші жартысынан бастап, «Мұқаддимат» атауымен белгілі бір ғылым саласының негізгі тақырыптары қамтылған еңбектер жазыла басталғанын көруге болады (Durmuş, 2000: 115-117).

Аз-Замахшари өз еңбегін араб әдебиетінің маңызды саласының бірі болып табылатын сөздік жанрына арнағаны үшін оған «Мұқаддамат әл-адаб» деп ат қойған.

«Мұқаддамат әл-адаб» шығармасы кіріспе (муқаддима) және бес бөлімнен (қисм) тұрады:

- 1) «Араб тілінің есімдіктері» (Қисм әл-әсма’, 26 баб, ішінде тараулары бар);
- 2) «Араб тілінің етістіктері» (Қисм әл-аф’ал, 24 баб);
- 3) «Көмекші сөздер» («Фасл фи-л-хуруф»);
- 4) «Харакат әл-и’раб» (есімдердің септелуі немесе «әл-қисм фи тасриф әл-әсма’»);
- 5) «әл-Қисм фи тасриф әл-аф’ал» (етістіктердің жіктелу формалары).

Алғашқы екі бөлім (есімдер мен етістіктер) сөздік түрінде баяндалған. Мысалы, бірінші бөлімде араб тілінің **6250** сөзі сипатталған. Екінші бөлімде **6934** етістік қарастырылған. Көбінесе кітаптың бұл екі бөлімі жеке көшірілгендіктен бұл жеке сөздік ретінде

қарастырылады. Шығарманың қалған үш бөлімінде (№ 3-5) көбінесе араб тілінің грамматикасы түсіндіріледі. Сондықтан әрқайсысы жеке трактат (*рисала*) ретінде қайта көшіріліп, медреселерде оқу құралы ретінде қолданылған. Осы себепті кітапхана қорларында мұндай нұсқалар өте көп кездеседі. Оларды егжей-тегжейлі зерттеу болашақтың ісі.

Өзбек ғалымы З. Исломов «Мұқаддamat әл-адаб» еңбегінің Өзбекстан, Ресей, Дағыстан, Тәжікстан, Иран, Түркия, Үндістан, Англия, Италия, Франция, Германия секілді мемлекеттердің кітапхана қорларында сақтаулы 69 нұсқасы туралы мәлімет береді (Исломов, 2002: 47). «Мұқаддamat әл-адаб» шығармасының 136 нұсқасы (64 арабша-парсыша, 53 арабша-парсыша-түркіше және 13 арабша-түркіше) бар. Түркиядағы кітапхана қорларында сақталған 88 нұсқасы бар, олардың орналасқан жері мен шифрлік номерлерін де қарастырдық.

Сөздіктің негізгі түпнұсқасы қос тілді (араб-парсы) болғандығын көптеген зерттеушілер бұрыннан мойындаған болатын. Алайда алғашқы зерттеуші Н.Н. Поппе түркі тіліндегі бөлігін аз-Замахшаридің өзі құрастырған болуы мүмкін деген болжамды пікір білдірген: «...аз-Замахшари шығармасының бір нұсқасын Хорезмшах Атсыз кітапханасына тапсыру туралы бұйрықты алғаннан кейін түркі тілдегі бөлігін өзі қосқан болуы әбден мүмкін» – дейді (Поппе, 1938: 6).

«Мұқаддamat әл-адаб» сөздігінің екі нұсқасы маңызды, оның біреуі (Amasya Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt 726) 22 рамазан 648 жылы/18 желтоқсан 1250 жылы және екіншісі зу-л-хиджа 649 жылы/11 ақпан 1252 жыл аралығында шамамен Хорезмде көшірілген. Ол атақты ғалым Мұхтар ибн Махмұд әз-Захидидің (مختار ابن محمود الزاهدی, қ.б.ж. 1260) шәкірті – «Ради» (راضي) деген лақап атпен белгілі Мұхаммед ибн Ибрахим ибн Әби-л-Қасым ибн Махмұд әл-Бұрханидің қаламына тиесілі. Қолжазба толық, 5 бөлімнен тұрады. Алғашқы екі бөлімге (есімдер мен етістіктер) арналған сөздік тек араб және парсы тілінде жазылған. Бұл бұрынғы Хорезм мектебінің соңғы өкілдерінің қолымен қайта жазылған ең көне нұсқа. Бұдан да ескі парсы немесе түркі тілінде көшірілген нұсқалар сақталмаған. Сондықтан да бұл дәуірлерге тиесілі нұсқалар екі тілде (араб-түркі) болған деп болжауға болады.

Қолжазбаларды зерттеу барысында анықтағандай, «Мұқаддamat әл-адаб» сөздігі – *жолма-жол аударма сөздік түзу тәсілі* арқылы жасалған Құрансөздіктері нұсқаларының түзілу тәсілімен құрастырылған. Құранның *жолма-жол аударма сөздік* нұсқалары мұсылман әлемінің шығысында XI ғасырдан XV ғасырға дейінгі аралықта кең өріс алғаны белгілі. Жоғарыда атап өткеніміздей, бұл тәсіл бойынша араб сөздері үлкен әріптермен жолдың жоғарғы жағына, ал парсы немесе түркі тілдеріндегі балама сөздер сол жолдың астыңғы жағында арнайы қалдырылған бос орындарға ұсақ әріптермен жазылады.

Сөздікте тандалған сөздердің көбісі Құраннан алынғанын лексикалар екендігін ескере отырып, сөздіктің рәсімделу стилін Құранның парсы және түркі тілдерінде жасалған *жолма-жол аударма сөздік* нұсқаларымен салыстыру орынды болады. Тіпті, «Мұқаддamat әл-адаб» қолжазбасының бір нұсқасының (Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah 2010) титул бетінде «Китаб лұғат әл-Құран – Құран тілі туралы кітап» (كتاب لغت القرآن) деген атау да қойылған.

Мысал ретінде келтіретін болсақ, Н.Н. Поппе дайындаған – 1492 жылы Мұхаммед Деруиш көшірген араб, парсы, түркі, монғол тілдеріндегі нұсқасында (Поппе, 1938), түрік ғалымы Нури Йүже дайындаған – хорезмдік тілдегі «Шуштер» нұсқасында (Yüce, 1993), 1257 жылы Ибрахим ибн Махмуд Суфи әл-Муэззин көшірген «Йозғат» нұсқасында (Yozgat 396) және көшірілген уақыты мен көшірушісі белгісіз «Париж» нұсқасында (Supplement turc, nr. 287) кездесетін діни сөздер (Амирова, 2024: 104-106) мен Стамбұл қаласындағы «Түрік- Ислам жәдігерлері» мұражайында сақталған (ТИЕМ 73) 1333 жылы Шираз қаласында Мұхаммед ибн Хажи Даулетшах көшірген нұсқаларды Құранның *жолма-жол аударма сөздік* нұсқасымен салыстыратын болсақ, мұндағы көптеген лексикалардың ортақтығын байқауымызға болады. Жоғарыда аталған нұсқаларда кездесетін діни сөздер қатары мынадай

болып келеді: Tengri (Тәңірі), Yazūq (күнә), Ziyārat (зиярат), Mäsjid (мешіт), Qurān (Құран), Parsā (тақуа), Tanūq (күә), Rūzā (ораза), Färištā (періште), Namāz (намаз), Īman (иман) (Амирова, 2024: 104-106) «Мұқаддамат әл-адаб» сөздігіндегі лексикалық қор Құранның *жолма-жол аударма сөздігіндегі* (ТИЕМ 73) лексикалармен көп жерде бірдей екендігін басқа еңбектерден де көруге болады (Тоған, 1964: 235-692; 59, б. 290-276).

«Мұқаддамат әл-адаб» шығармасының араб-парсы-түркі сөздігі ретінде түзілген алғашқы нұсқалары Берке ханның (1255–1265) тұсында көшірілген. Бұл кезеңде көшірілген екі нұсқа бар. Біріншісін 10 жамади әл-әууал 655 жылы/25 мамыр 1257 жылы Хорезмде Ибраһим ибн Махмуд әл-Суфи әл-Му’аззин атты кісі көшірген (Yozgat Kütüphanesi, 396). Екіншісі, Болон университетінің кітапханасында сақтаулы тұрған нұсқа (Bologna University Library, Ms. 3014). Бұл нұсқа 13 раби’ әл-ахир 663 жылы/3 қаңтар 1265 жылы Хорезмде көшірілген болуы ықтимал. Бұл нұсқаның колофонында ұлы билеуші Берке ханның осы жылдың осы айында қайтыс болғаны жазылған. Осы еңбекке қарап отырып, араб-парсы- түркі сөздіктері Алтын Орда дәуірінде пайда бола бастады деп болжауға болады.

Аз-Замахшаридің Хорезм топырағында 1137 жылдары жазған «Мұқаддамат әл-адаб» сөздігінің араб-парсы тілдерінде түзілген алғашқы нұсқасы сан түрлі тілдерге өзгеріп, өте көп көшірмелері жасалды. Бір ерекшелігі көшірмелердің барлығында шығарма авторының аты мен сөздіктің атауы сақталып отырған. Бұл сөздіктің көп көшірілгендігі соншалықты, алғашқы нұсқасы танымастай өзгерген. Бастапқы бетте араб-парсы тілдерінің сөздігі болып жазылған бұл еңбек араб-парсы-түркі-моңғол-қыпшақ-хорезмдік және т.б. тілдердің сөздігіне айналды. Сөздіктің көшірілген жерлері де өте көп аумақты қамтиды. Алғашқы нұсқасы Хорезмде жазылғанымен оның көшірмелері Хорасан, Сырдың бойы, Сарай, яғни, Жошы ұлысы аумағында, кейіннен Мәмлүктер мемлекетінде жалғасын тапты.

Алғашқы бетте Құран лексикаларын аударуға арналған сөздікті көшірушілер әрбір көшірме нұсқаға жаңадан жергілікті арнайы лексикаларды енгізіп отырып дамытты. Мұндай тәсіл арқылы әрбір көшіруші өз ортасының жаңа сөздерін қосып отырған. Осылайша шығысирандық, хорезмилік, моңғол, түркі-шағатай, оғыз, қыпшақ және өзге де тілдердегі сөздік көшірмелері пайда болды. Әрбір нұсқаны арнайы зерттеу арқылы көшірушінің аты-жөнін, шыққан жерін, ортасын, кезеңін, сол кезеңдегі биліктегі тұлғалар және т.б. тың деректерді анықтауға болады. «Мұқаддамат әл-адаб» нұсқаларын қарастыра отырып, Жошы ұлысының мұсылмандық мәдениетін, Алтын Орда аумағындағы елдердің түркілену процестерін және т.б. ахуалдарды айқындауға мол мүмкіндіктер бар.

Келесі кезекте біз, Алтын Орда жерінде көшірілген нұсқалардың тізімін береміз:

1. Ms. 3014 нұсқасы шамамен 13 раби’ II 663/3 қаңтар 1265 жылы (п. 3036) Хорезмде көшірілген. Араб-парсы-түркі сөздігі. Есімдер мен етістіктер бөлімі –пп. 16-3036. Machaeva, Orazgozel. *Catalogo dei manoscritti islamici conservati nella Biblioteca Universitaria di Bologna*. Volume I. Nn. 1-124. Bologna: Paolo Emilio Persiani, 2017 (с. 236–239). – 382 p.

2. Yozgat Kütüphanesi қолжазбасы, 396 нұсқасы, 10 cumadi’ü’l-evvel 655/25 мамыр 1257 ж. Хорезмде Ибраһим ибн Махмуд ас-Суфи ал-Му’аззин көшірген.

3. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi қолжазбасы, Edebiyat nr. A.Y.114 (4655) нұсқасын *сафарайының* 25 жұлдызында 715/1315 ж. Мас’уд ибн Мухаммад ибн Муса Ходжа ал-Барчканди көшірген. Араб-түркі сөздігі.

4. Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi, 1149 нұсқасы, 1 ша‘бан 738/1338 ж. Джурджанийа қаласындағы ал-Байда’ медресесінде Мухаммад ибн Йусуф ас-Сарайи ал-Катиб көшірген.

5. İstanbul Arkeoloji Müzesi қолжазбасы, 1619 нұсқасы Ескі Сарайда көшірілгендіктен оның ғылыми ортада «Алтын Орда нұсқасы» деген атауы бар. Бұны 741/1340 ж. Сарайда Хибаталлах ас-Сарайи (10–24 Мухаррам 741 жылы) көшірген. Араб-парсы-түркі сөздігі, барлығы 5 бөлім.

6. Millet Kütüphanesi қолжазбасы, 2009 нұсқасы, Маулана Хусам ад-дин ал-Джанди 749/1348 ж. Джанд (Жент) қаласында көшірген. Мұнда Хаджи Умар Катиби деген біреудің 20 *раджаб* 815/ 22 қазан 1412 ж. Қырымда ұлы туған деген ескерту бар. Араб-парсы-түркі сөздігі.

7. Topkapı Sarayı, Ahmed III, 2243 нұсқасы 776/1374 ж. көшірілген, қолжазбаның көшірушісі белгісіз. А.У. Тоғанның айтуынша, қолжазба каллиграфиясы және тілдік стилі тұрғысынан İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Edebiyat nr. A.Y.114 қолжазбасы дайындалған жерде көшірілуі мүмкін. Араб-түркі сөздігі.

8. Beşir Ağa қолжазбасы, 648 нұсқасы, 14 Раби' ал-аввал 797/1394 ж. Каирде (Египте) Ахмад ибн Мухаммад Шамс ал-Хиваки ал-Х^варизми ал-Кубрави көшірген. Бұл нұсқа араб филологиясы саласында белгілі хорезмдік ғалымдар тарапынан тексерілген көшірмемен салыстырылған.

9. Topkapı Sarayı, Ahmed III, 2740 нұсқасы, XIV ғасырда Шамс Хиваки көшірген. Араб-парсы-түркі сөздігі.

Бұдан да басқа нұсқалары әлемнің әр түкпіріндегі кітапхана қорларында сақтаулы. Осы нұсқалардағы көшірушілер мен көшірілген жерлерді бағамдай отырып, тың деректер табуға болады. Мәселен, Мас'уд ибн Мухаммад ибн Муса Ходжа ал-Барчканди есімі (nr. A.Y.114 (4655) нұсқасы) арқылы Сыр бойындағы Баршынкент қаласының адамы көшіргендігін байқауға болады. Сол сияқты, Мухаммад ибн Йусуф ас-Сарайи ал-Катиб (1149 нұсқасы), Хибаталлах ас-Сарайи (1619 нұсқасы) есімдері арқылы Сарай қаласының адамдарын, Маулана Хусам ад-дин ал-Джанди есімі (2009 нұсқасы) арқылы Жент қаласының адамын, Ахмад ибн Мухаммад Шамс ал-Хиваки ал-Х^варизми (648 нұсқасы), Шамс Хиваки (2740 нұсқасы) есімдері арқылы Хорезмнің Хиуа қаласының адамдарының аттарын кездестіреміз. Нұсқаларды зерттеу арқылы өте көп деректерді анықтауға болады.

Алтын Орда кезінде түркі тілінде көшірілген «Мұқаддамат әл-адаб» шығармасының нұсқалары сол дәуірдің тілі мен сөздік қорын зерттеу үшін маңызды. «Мұқаддамат әл-адаб» шығармасының 1257–1397 жылдар аралығында Хорезм, Сарай және Мәмлүктердің астанасы Каир қалаларында түркі-қыпшақ тілінде көшірілген 20 нұсқасы мәлім. А. Уалиди 15 нұсқасы (Togan, 1964: 82-85), ал түрік ғалымы Нұри Йүже 19 нұсқасы бар деген де дерек келтіреді (Yüce, 1993: 9).

«Мұқаддамат әл-адаб» шығармасы XIII ғасырда түркі тілінде (Хорезм, Алтын Орда кезеңі) көшіріліп жазылған деген болжамдар бар. Ирандағы жеке мұрағатта сақтаулы «Шуштер нұсқасы» деген атпен танымал нұсқасында **3506** сөз бар. Оның **2908** сөзі түркі сөздері, **598** сөзі басқа тілдерде (450 араб, 133 парсы, 5 моғол, 4 хорезм, 2 соғды, 2 орыс, 1 тибет, 1 грек тілінде) жазылған. «Мұқаддамат әл-адаб» шығармасының лексикалық қорының 83%-ы түркі, 17%-ы басқа тілдегі сөздер болып табылады. «Мұқаддамат әл-адаб» шығармасының сөздік қоры «Диуан лұғат әт-түрік» еңбегінен кейінгі түркі тілінің ең бай және ең маңызды лексикалық қазынасы (Yüce, 1993: 10-11, 25) болып табылады.

Қорытынды

«Мұқаддамат әл-адаб» сөздігіндегі түркі материалдарының негізгі бөлігі, араб-парсы, моңғол тілдерінен енген кірме сөздерді қоспағанда, түркі тілдерінің туыстығын білдіретін ортақ сөздерден құралады. XII ғасырдағы жергілікті халықтың сөйлеу тіліне негізделген «Мұқаддамат әл-адаб» сөздігі лексикасының түркі қабаты жалпы қолданыстағы лексемаларды түзеді. «Мұқаддамат әл-адабтың» түркі аудармаларында кездесетін қыпшақ тіліне тән сөздер сол кезеңде жазылған «Диуан лұғат әт-түрік», «Кодекс Куманикус», және «Тухфат әз-закийя» секілді еңбектерде кездесетін қыпшақ сөздеріне тән ортақ лексемалар бар (Серімов, 2018: 60-62). Жошы ұлысында кең тараған «Мұқаддамат әл-адаб» шығармасы жолма-жол сөздік түзу дәстүрін жоғары деңгейге жеткізді. Аз-Замахшаридің араб-парсы

сөздігі адам танымастай өзгеріп, Жошы ұлысы кезінде көп көшірілді, кейбір көшірмелері Мысыр мен Шамға дейінг жетті. Сөйтіп, Мәмлүктер мемлекетінде түзілген сөздіктердің формасы мен мазмұны «Мұқаддамат әл-адаб» шығармасын негізгі үлгі ретінде қабылдаған.

Әдебиеттер:

Абзалов, 2011 – *Абзалов Л.Ф.* Ханские писцы. Из истории становления и развития канцелярской службы ханов Золотой Орды. Казань: Изд-во «ЯЗ», 2011. 252 с.

‘Абхари, 2014 – *‘Абхари К.Ж.* Аз-Замахшари. Сиратуһу, әсараһу, мәһабуһу ән-наһуи. ‘Амман: Дар әл-жинан, 2014. 413 б.

Адаб, 1962 – *Адаб (круг светских знаний)* // Краткая литературная энциклопедия / Гл. ред. А.А. Сурков. М.: Сов. энцикл., 1962–1978. Т. 1: Аарне Гаврилов. 1962. С. 79.

Алтын Орда әдебиеті, 2022 – *Алтын Орда әдебиеті: генезис, жанрлық ерекшелік, дәстүр жалғастығы.* Ұжымдық монография. Алматы: Evo Press, 2022. 320 б.

Амирова, 2024 – *Амирова Г. О.* Аз-Замахшаридің «Мукаддимат әл-Адаб» сөздігінің тілдік ерекшелігі (Н.Н. Поппе басылымы. Түркі сөздері негізінде): филология ғылымдарының PhD докторы ... диссертация / М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті. Шымкент, 2024. 157 б.

Арапша-қазақша сөздік, 2016 – *Арапша-қазақша сөздік* / Түзушілер: Ы. Палтөре, Ж. Жүсіпбеков, Р. Мухитдинов, Қ. Қыдырбаев. Алматы: «Нұр Мұбарак» баспасы, 2016. 918 б.

Бартольдъ, 1900 – *Бартольдъ В.* Туркестанъ въ эпоху монгольского нашествия.–С.-Петербургъ: Типографія Киришбаум, 1900. Т. II. 573 с.

Васильев, 2007 – *Васильев Д.* Ислам в Золотой Орде (историко-археологическое исследование). Астрахань, 2007. 170 с.

Греков, Якубовский, 1941 *Греков Б.Д., Якубовский А.Я.* Золотая Орда. Ленинград: ОГИЗ Госполитиздат, 1941. 207 с.

Греков, Якубовский, 1950 – *Греков Б.Д., Якубовский А.Я.* Золотая Орда и её падение. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1950. 478 с.

Ибн Манзур, 1985 – *Ибн Манзур.* Лисан әл-‘араб. Қаһира: Дар әл-ма‘ариф, 1405/1985. 5-т. 4118 б.

Ибн Халдун ‘Абд әр-рахман, 2000 – *Ибн Халдун ‘Абд әр-рахман.* Та’рих ибн Халдун. Бейрут: Дар әл-фикр, 2000. 5-т. 667 б.

Исломов, 2002 – *Исломов З.* Муқаддамату-л-адаб (манбашунослик таҳлили). Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёти, 2002. 88 б.

Исломов, 2019 – *Исломов З.* Хоразмлик улуғ аллома. Тошкент: Mumtoz Soz, 2019. 54 б.

Исторія о казанскомъ царствѣ, 1903 – *Исторія о казанскомъ царствѣ (Казанскій летописецъ)* // Полное собрание Русскихъ летописей. С.-Петербургъ: Типографія И.Н. Скороходова, 1903. Т. XIX. 529 с.

Камалов, 2016 – *Камалов И.Х.* Золотая Орда и русский улус (татарское влияние на Россию) / Перевод с турец. яз. И.М. Миргалеев; отв. ред. А.В. Аксанов. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. 304 с.

Қыраубаева, 1988 – *Қыраубаева А.* Ғасырлар мұрасы. Алматы: Мектеп, 1988. 160 б.

Қыдыр, 2018 – *Қыдыр Т.Е.* Дешті қыпшақ даласындағы ислами әдебиеті (X–XV) (Ислам, иман және ихсан мәселелерінің жырлану ерекшеліктері). Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры, 2018. 200 б.

Наджип, 2007 – *Наджип Э.Н.* Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литератур: Исследование, транскрипция, текстологические примечания и анализ письменных литературных памятников XI–XV вв. Туркестан: Типография «Туран», 2007. 267 с.

Поппе, 1938 – *Поппе Н.* Монгольский словарь Мукаддимат ал-Адаб. Т. I–II. М.; Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1938.451 с.

Рустамов, 1971 – *Рустамов А.* Махмуд Замахшарий. Тошкент: «Фан» нашриёти, 1971.306.

Сабитов, Кушкумбаев, 2013 – *Сабитов Ж.М., Кушкумбаев А.К.* Улусная система Золотой Орды в XIII–XIV веках: к вопросу о локализации Ак Орды и Кок Орды // Золотоордынское обозрение. 2013. № 2. С. 60–72.

Самойлович, 2005 – *Самойлович А.Н.* Тюркское языкознание. Филология. Руника / А.Н. Самойлович [Сост. и отв. ред. Г.Ф. Благова, Д.М. Насилов]; Отд-ние ист.-филол. наук РАН.М.: Вост. лит., 2005. 1053 с.

Сафаргалиев, 1960 – *Сафаргалиев М.* Распад Золотой Орды. Саранск: Мордовское книжное издательство, 1960. 275 с.

Серимов, 2018 – *Серимов Е.* XII ғасыр ғалымы аз-Замахшаридің өмірі және шығармашылығы // Journal of Turkish Research Institute.2018. №62. Б. 37-72.

Смирнов, 2001 – *Смирнов А.* Адаб // Этика. Энциклопедический словарь / Под ред. Р.Г. Апресяна и А.А. Гусейнова. М.: Гардарики, 2001. 671с.

Халидов, 1965 – *Халидов Б.* Замахшари (о жизни и творчестве) // Семитские языки. // Материалы первой конференции по семитским языкам. 26-28 октября 1964 г.Издание 2-е исправленное и дополненное. М.: Издательство «Наука» Главная редакция восточной литературы, 1965. 891 с.

Халидов, 1991 – *Халидов А. Б.* Аз-Замахшари // Ислам: Энциклопедический словарь. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. 315 с.

Durmuş, 2000 – *Durmuş İ.* Mukaddime // TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: TDV Yayınları, 2000. 31/115–117.

Kök, 2004 – *Kök A.* Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 Iv/1-235v/2), Giriş-İnceleme-Metin-Dizin. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004. 705 s.

Togan, 1951 – *Zeki Velidi Togan.* Horezmce Tercümeli Muqaddimat al-adab.Yayınlayan: Zeki Velidi Togan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1951. 44 s.

Togan, 1964 – *Togan Z.V.* Zimahşerî'nin Doğu Türkçesi ile Tercümeli Mukaddimetü'l-edeb'i // İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Mecmuası. 1964. C. XIV. S. 81–92.

Wetzstein, 1844 – *Wetzstein J.G.* Samachscharii Lexicon Arabicum Persicum ex codicibus manuscriptis Lipsiensibus, Oxoniensibus. Vindobonensi et Berölonensi. – Lipsiae, 1844 –1850.

Yüce, 1993 – *Yüce N.* Mukaddimetü'l-Edeb Hvarizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası (Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. 228 s.

References:

Abzalov, 2011 – *Abzalov L.F.* Hanskіe piscy. Iz istorii stanovleniya i razvitiya kancelyarskoj sluzhby hanov Zolotoj Ordy [Khan's scribes. From the history of the formation and development of the stationery service of the Khans of the Golden Horde]. Kazan: «YAZ». 252 s. (in Rus.).

‘Abhari, 2014 – *‘Abhari K.Zh.* Az-Zamahshari. Siratuhu, əsarahu, məzhəbuhu ən-nahui. ‘Amman [His biography, works, and grammatical school]. Amman: Dar al-zhinan, 2014. 413 b.

Adab, 1962 – *Adab (krug svetskih znaniy)[Adab (circle of secular knowledge)]* // Kratkaya literaturnaya enciklopediya / Gl. red. A.A. Surkov. –M.: Sov. encikl., 1962–1978. T. 1: Aarne – Gavrilov. 1962. – S. 79.

Altyn Orda adebieti, 2022 – *Altyn Orda adebieti: genezis, zhanrlyq erekshelik, dastur zhalgastygy [Literature of the Golden Horde: Genesis, genre specificity, continuation of traditions].* Uzhyndyq monografiya. Almaty: Evo Press, 2022. 320 b.

Amirova, 2024 – *Amirova G. O. Az-Zamakhshariding «Mukaddimat al-Adab» sozdigining tildik erekshegi* (N.N. Poppe basylymy. Turki sozderi negizinde) [The linguistic feature of AZ-Zamakhshari's dictionary "Mukaddimat Al-Adab" (N. N. Poppe edition. Based on Turkic words)]: filologiya gylymdarynyng PhD doktory ... dissertaciya / M.Auezov atyndagy Ongtustik Qazaqstan universiteti. Shymkent, 2024. 157 b.

Arapsha-qazaqsha sozdik, 2016 – *Arapsha-qazaqsha sozdik* [Arabic-Kazakh dictionary] / Tuzushiler: Y. Paltore, Zh. Zhusipbekov, R. Muhitdinov, Q. Qydyrbaev. Almaty: «Nur Mubarak» baspasy, 2016. 918 b.

Barthold, 1900 – *Barthold V. Turkestan v epohu mongolskogo nashestviya* [Turkestan in the era of the Mongol invasion]. S.-Peterburg: Tipografiya Kirshbaum, 1900. T. II. 573 c.

Vasilev, 2007 – *Vasilev D. Islam v Zolotoj Orde (istoriko-arheologicheskoe issledovanie)* [Islam in the Golden Horde (historical and archaeological research)]. Astrahan, 2007. 170 s.

Grekov, Yakubovskij, 1941 – *Grekov B.D., Yakubovskij A.Ya. Zolotaya Orda* [The Golden Horde]. Leningrad: OGIZ Gospolitizdat, 1941. 207 c.

Grekov, Yakubovskij, 1950 – *Grekov B.D., Yakubovskij A.Ya. Zolotaya Orda i eyo padenie* [The Golden Horde and its Fall]. Moscow: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1950. 478 c.

Ibn Manzur, 1985 – *Ibn Manzur. Lisan al-‘arab* [The Arabic Language]. Qahira: Dar al- ma‘arif, 1405/1985. 5-t.– 4118 b.

Ibn Khaldun ‘Abdu r-Rahman, 2000 – *Ibn Khaldun ‘Abdu r-Rahman. Ta’rih ibn Khaldun* [The History of Ibn Khaldun]. Beirut: Dar al-fikr, 2000. 5-t. 667 b.

Islomov, 2002 – *Islomov Z. Muqaddamatu-l-adab (manbashunoslik taxlili)* [Muqaddimat al-Adab (Source Study Analysis)]. Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyoti, 2002. 88 b.

Islomov, 2019 – *Islomov Z. Horazmlik ulug alloma* [The Great Scholar from Khwarezm]. Toshkent: Mumtoz Soz, 2019. 54 b.

Istoriya o kazanskom carstve, 1903 – *Istoriya o kazanskom carstve (Kazanskij letopisec)* [The History of the Kazan Kingdom (Kazan Chronicler)] // Polnoe sobranie Russkikh letopisej. –S.-Peterburg: Tipografiya I.N. Skorohodova, 1903. –T. III. – 529 c.

Kamalov, 2016 – *Kamalov I.H. Zolotaya Orda i russkij ulus (tatarskoe vliyanie na Rossiiu)* [The Golden Horde and the Russian Ulus (Tatar influence on Russia)]/ Perevod s turec. yaz. I.M. Mirgaleev; otv. red. A.V. Aksanov. Kazan: Institut istorii im. SH. Mardzhani AN RT, 2016. 304 s.

Qyraubayeva, 1988 – *Qyraubayeva A. Gasyrlar murasy* [Heritage of the Centuries]. Almaty: Mektep, 1988. 160 b.

Qydyr, 2018 – *Qydyr T.E. Deshti qypshaq dalasyndaghy islami adebieti (X–XV) (Islam, iman zhane ikhsan maselelerinin zhyrlanu ereksheklerti)* [Islamic Literature of the Dasht-i Qipchaq Steppe (10th–15th Centuries): Features of Singing about Islam, Faith, and Ihsan]. Astana: «Rukhani qundylyqtardy qoldau qory» korporativtik qory, 2018. 200 b.

Nadjip, 2007 – *Nadjip E.N. Regiony i etapy formirovaniya tyurkskikh pis’mennykh yazykov i literatur: Issledovanie, transkriptsiya, tekstologicheskie primechaniya i analiz pis’mennykh literaturnykh pamyatnikov XI–XV vv.* [Regions and Stages of the Formation of Turkic Written Languages and Literatures: Study, Transcription, Textological Notes and Analysis of Written Literary Monuments of the 11th–15th Centuries]. Turkestan: Tipografiya «Turan», 2007. 267 s.

Poppe, 1938 – *Poppe N. Mongol’skii slovar’ Mukaddimat al-Adab. T. I–II* [Mongolian Dictionary Mukaddimat al-Adab. Vols. I–II]. M.; L.: Izdatel’stvo Akademii Nauk SSSR, 1938. 451 s.

Rustamov, 1971 – *Rustamov A. Mahmud Zamakhsharii* [Mahmud al-Zamakhshari]. Toshkent: «Fan» nashriyoti, 1971. 30 b.

Sabitov, Kushkumbaev, 2013 – *Sabitov Zh.M., Kushkumbaev A.K. Ulusnaya sistema Zolotoi Ordy v XIII–XIV vekakh: k voprosu o lokalizatsii Ak Ordy i Kok Ordy* [The Ulus System of the

Golden Horde in the 13th–14th Centuries: On the Question of the Localization of the White Horde and the Blue Horde] // Zolotoordynskoe obozrenie. 2013. № 2. S. 60–72.

Samoilovich, 2005 – *Samoilovich A.N.* Tyurkskoe yazykoznanie. Filologiya. Runika [Turkic Linguistics. Philology. Runic] / A.N. Samoilovich [Sost. i otv. red. G.F. Blagova, D.M. Nasilov]; Otd-nie ist.-filol. nauk RAN. M.: Vost. lit., 2005. 1053 s.

Safargaliev, 1960 – *Safargaliev M.* Raspad Zolotoi Ordy [The Disintegration of the Golden Horde]. Saransk: Mordovskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1960. 275 s.

Serimov, 2018 – *Serimov E.* XII gasyr ghalymy az-Zamakhsharidin omiri zhane shygharmashylygy [The Life and Works of the 12th Century Scholar al-Zamakhshari] // Journal of Turkish Research Institute. 2018. № 62. B. 37–72.

Smirnov, 2001 – *Smirnov A.* Adab // Etika. Entsiklopedicheskii slovar' [Ethics: Encyclopedic Dictionary] / Pod red. R.G. Apreasyana i A.A. Guseinova. M.: Gardariki, 2001. 671 s.

Khalidov, 1965 – *Khalidov B.* Zamakhshari (o zhizni i tvorchestve) [Zamakhshari (On His Life and Works)] // Semitskie yazyki. Materialy pervoi konferentsii po semitskim yazykam. 26–28 oktyabrya 1964 g. Izdanie 2-e ispravlennoe i dopolnennoe. M.: Izdatel'stvo «Nauka» Glavnaya redaktsiya vostochnoi literatury, 1965. 891 s.

Khalidov, 1991 – *Khalidov A.B.* Az-Zamakhshari // Islam: Entsiklopedicheskii slovar' [Islam: Encyclopedic Dictionary]. M.: Nauka. Glavnaya redaktsiya vostochnoi literatury, 1991. 315 s.

Durmuş, 2000 – *Durmuş İ.* Mukaddime // TDV İslâm Ansiklopedisi. [TDV Encyclopedia of Islam] Ankara: TDV Yayınları, 2000. 31/115–117.

Kök, 2004 – *Kök A.* Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 Iv/1- 235v/2), Giriş-İnceleme-Metin-Dizin [The Karakhanid Turkish Interlinear Qur'an Translation (TİEM 73 Iv/1- 235v/2), Introduction-Study-Text-Index]. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004. 705 s.

Togan, 1951 – *Zeki Velidi Togan* Horezmce Tercümeli Muqaddimat al-adab [Muqaddimat al-Adab with a Khwarezmian Translation]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1951. 44 s.

Togan, 1964 – *Togan Z.V.* Zimahşeri'nin Doğu Türkçesi ile Tercümeli Mukaddimetü'l-edeb'i [Al-Zamakhshari's Mukaddimat al-Adab Translated into Eastern Turkic] // İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Mecmuası. 1964. S. XIV. S. 81–92.

Wetzstein, 1844 – *Wetzstein J.G.* Samachscharii Lexicon Arabicum Persicum ex codicibus manuscriptis Lipsiensibus, Oxoniensibus, Vindobonensi et Berolinensi [Al-Zamakhshari's Arabic-Persian Lexicon from Leipzig, Oxford, Vienna and Berlin Manuscripts]. Lipsiae, 1844–1850.

Yüce, 1993 – *Yüce N.* Mukaddimetü'l-Edeb Hvarizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası (Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks) [The Shushtar Manuscript of Mukaddimat al-Adab with a Khwarezmian Turkish Translation (Introduction, Linguistic Features, Text, Index)]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. 228 s.

¹Муминов А.К., ^{*1}Дюсенов Б.Д.

¹Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

E-mail: bagdat75@inbox.ru, muminov9703@yahoo.com

СПИСКИ СЛОВАРЯ «МУКАДДАМАТ АЛ-АДАБ» АЗ-ЗАМАХШАРИ В ЭПОХУ УЛУСА ДЖУЧИ

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с созданием, вариантами, сохранностью и лексическим составом произведения «МукаддаMAT ал-адаб» Абул-Касима Махмуда ибн 'Омара ибн Мухаммада аз-Замахшари (1075–1144), жившего в эпоху Хорезмшахов (1097–1231). Особое внимание уделено рукописям «МукаддаMAT ал-

адаб», переписанным в Улусе Джучи, приводятся подробные сведения об их сохранности. *Цель исследования* – ввести в научный оборот копии «МукаддаMAT ал-адаб», переписанные в эпоху Улуса Джучи, и определить их языковое, культурное и историческое значение. *Задачи* – описать историю создания словаря; выявить и охарактеризовать его списки, распространённые в период Улуса Джучи; провести сравнительный анализ арабских, персидских и тюркских языковых пластов; определить особенности переписной традиции и переводческих приёмов; оценить влияние словаря на развитие лексикографии в Золотой Орде и Мамлюкском государстве. *Научная новизна* заключается в том, что впервые систематизированы языковые особенности копий «МукаддаMAT ал-адаб», переписанных на кыпчакском языке в период Улуса Джучи, и доказана их связь с традицией перевода Корана. Кроме того, уточнена география распространения рукописей (Хорезм, Сарай, Сарайчик, Женд, Крым, Каир и др.) на основе конкретных данных. *Методы исследования* – источниковедческий анализ, сравнительно-исторический метод, лексикологическое и палеографическое описание. *Результаты* – установлено, что кыпчакоязычные варианты «МукаддаMAT ал-адаб» получили широкое распространение в эпоху Золотой Орды, а их языковой состав ярко отражает развитие средневековых тюркских языков и влияние исламской цивилизации. Лексический фонд словаря преимущественно состоит из тюркских лексем, что подтверждает статус кыпчакского языка как одного из основных литературных и официальных языков Золотой Орды.

Ключевые слова: средневековье, Улус Джучи, аз-Замахшари, тюркские языки, Сарай, Сарайчик, словари.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта BR24993173 «Написание иллюстрированной биографической энциклопедии по истории Казахстана».

¹Muminov A.K. *¹Dyussenov B.D.

¹Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenov, Almaty, Kazakhstan

E-mail: bagdat75@inbox.ru, muminov9703@yahoo.com

VERSIONS OF AL-ZAMAKHSHARI'S MUQADDIMAT AL-ADAB DURING THE JOCHI ULUS PERIOD

Abstract. This article examines issues related to the creation, versions, preservation, and lexical composition of Muqaddamat al-Adab by Abu'l-Qasim Mahmud ibn 'Umar ibn Muhammad al-Zamakhshari (1075–1144), who lived during the Khwarazmshah era (1097–1231). Particular attention is paid to the manuscripts of Muqaddamat al-Adab copied in the Jochi Ulus, with detailed information provided about their preservation. *The aim of the study* is to introduce into scholarly circulation the copies of Muqaddamat al-Adab produced during the period of the Jochi Ulus and to determine their linguistic, cultural, and historical significance. *The objectives* are to describe the history of the dictionary's creation; to identify and characterize its copies disseminated in the Jochi Ulus period; to conduct a comparative analysis of the Arabic, Persian, and Turkic language layers; to determine the features of scribal traditions and translation methods; and to assess the dictionary's influence on the development of lexicography in the Golden Horde and the Mamluk Sultanate. *Scientific novelty* lies in the fact that, for the first time, the linguistic features of the copies of Muqaddamat al-Adab transcribed in the Kipchak language during the Jochi Ulus period have been systematized, and their connection with the Qur'an translation tradition has been demonstrated. Furthermore, the geography of the manuscripts' dissemination (Khwarazm, Sarai, Saraychik, Jand, Crimea, Cairo, etc.) has been clarified on the basis of concrete data. *Research methods* include source-critical analysis, the comparative-historical method, as well as lexicological and

palaeographic description. *Results* show that Kipchak-language versions of Muqaddamat al-Adab were widely disseminated during the Golden Horde period, and their lexical composition vividly reflects the development of medieval Turkic languages and the influence of Islamic civilization. The dictionary's vocabulary consists predominantly of Turkic lexemes, which confirms the status of the Kipchak language as one of the main literary and official languages of the Golden Horde.

Acknowledgement: The reported study article is part of project BR24993173 «Writing an illustrated biographical encyclopedia on the history of Kazakhstan».

Keywords: Turkish Historical Society, history of Turkey, Mustafa Kemal Atatürk, reforms in Turkey, Turkish historical science, scientific problems, history of Turkic peoples, ideology.

Авторлар туралы мәлімет:

Муминов Әшірбек Құрбанұлы, ҚРҒЖБМҒКР.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері, тарих ғ.д., Алматы, Қазақстан.

Дүйсенов Бағдат Даниярұлы, философия докторы (PhD), Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Муминов Аширбек Курбанович, главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, д.ист.н., Алматы, Казахстан.

Дюсенов Багдат Даниярович, доктор философии (PhD), Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Muminov Ashirbek, Chief Researcher of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Historical Sciences, Almaty, Kazakhstan.

Dyussenov Bagdat Daniyarovich, PhD, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.